

پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران

PAZHOSHESH-HA-YE BASTANSHENASI IRAN
P. ISSN: 2345-5225 & E. ISSN: 2345-5500
Homepage: <https://nbsh.basu.ac.ir/>
Vol. 13, No. 36, Spring 2023

Shāh-Dez, The Lost Isma'ili Castle

Tofigh, S.¹

<https://dx.doi.org/10.22084/NB.2023.19427.2515>

Received: 2022/08/08; Accepted: 2022/09/23

Type of Article: **Research**

Pp: 261-286

Abstract

Isma'ilis simultaneously with the Seljūks and the Khwārazmshāhis, taking over a large part of the fortifications of Iran, especially in the west, east and south of the Alborz Mountains, Qūmis, Dasht-e Kavir, Qom and Sāveh, Isfahān, Khūrāsān, Qūhištān and Sištān. They had established an Iranian government within the Seljūk dynasty and the Abbāsīd caliphs, which had the Shiite legitimacy of the seven Imams. The art of castle building and castle dwelling was a special feature of the Nizari Isma'ili movement. In the place of his most famous fortresses; Alamūt and Maymūn-Dez; There are differences of opinion, and the true status of some of their fortresses, such as Ardahan, Ostunāvand, and the Shāh-Dez, is unclear, and the views presented do not overlap with the documentation and it was necessary to conduct focused research on the subject. Therefore, in this article, we consider the location of one of these mysterious castles called Shāh-Dez, which according to the book of Jahāngoshāy Joveini, was located in the course of Holagokhan's campaign in 654 AH, southwest of Tabarīštān to the east of Deylamištān, and after being opened by the Mongols. It was razed to the ground and went down in history. So the main question will be which of the forts between Tabarīštān and Qasrān corresponds to the lost Shāh-Dez? The main hypothesis is that Shāh-Dez is consistent with the characteristics of one of Lavāsān hills called Sar-Qal'eh. The method of this research is based on two sections: Survey and Library Studies, which go together. Based on the studies, we came to the conclusion that the fortress in Qasrān, which was between the 5th and 8th centuries AH of the Isma'ili base and could have the title of Shāh-Dez, is in the heart of the same hill that is now known as Sar-Qal'eh.

Keywords: Isma'ili Forts, Qasrān, Shāh-Dez, Sar-Qal'eh in Lavāsān, Kāfar-Qhal'eh.

1. PhD in Archaeology, Iran.

Email: samanqaren@gmail.com

Citations: Tofigh, S., 2023, "Shāh-Dez, The Lost Isma'ili Castle". *Pazhoheshha-ye Bastanshenasi Iran*, 13(36): 261-286. (doi: 10.22084/nb.2023.19427.2515).

Homepage of this Article: https://nbsh.basu.ac.ir/article_5203.html?lang=en

PAZHOSHESH-HA-YE BASTANSHENASI IRAN
Archaeological Researches of Iran
Journal of Department of Archaeology, Faculty of Art and
Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran.

Publisher: Bu-Ali Sina University. All rights reserved.

© Copyright©2022, The Authors. This open-access article is published under the terms of the *Creative Commons*.

Introduction

Isma'ilis simultaneously with the Seljuks and the Khwārazmshāhis, taking over a large part of the fortifications of Iran. The art of castle building and castle dwelling was a special feature of the Nizari Isma'ili movement. The first castle to fall into the hands of Hassan Sabbāh, the marvelous figure in Iranian history and the charismatic leader of the Isma'ilis, was the Alamut fortress. This fort was built in 246 AH by one of the kings of Āl-e Jastān in Deylam (Joveini, 1391: 797).

In the place of his most famous fortresses; Alamūt and Maymūn-Dez; There are differences of opinion, and the true status of some of their fortresses, such as Ardahan, Ostunāvand, and the Shāh-Dez, is unclear, and the views presented do not overlap with the documentation and it was necessary to conduct focused research on the subject.

Questions and Hypotheses: So the main question will be: 1-Which of the lost forts between Tabaristān and Qasrān corresponds to the lost Shāh-Dez? The sub-questions are as follows: 2-Is it possible that the disappearance and forgetting of the fortress with the characteristics of Shāh-Dez, which existed until the seventh AH century, is due to the fact that its name has changed? 3- Possible Sar-Qal'eh hill in Lavāsān be the same as Shāh-Dez?

The main hypothesis is that: 1- Shāh-Dez is located in Lavāsān to Qasrān and its characteristics are consistent with the characteristics of one of the Lavāsān-Qasrān forts. 2- It is possible that after the destruction of Shāh-Dez by the Mongols, its name was changed and it was given another name. 3- Sar-Qal'eh hill in Lavāsān can be the same as Shāh-Dez.

This type of research is based on two field and library sections that go hand in hand and fall into the realm of Historical Geography, Archeology, and Architecture. Reporting historical evidence and utilizing remote sensing knowledge and indigenous oral data will also play a significant role in shaping the outcome. At the beginning, statistics were prepared from all sites, including caves, cemeteries, castles or related ancient hills, pre-identified and newly discovered, and by visiting these sites, their data were categorized and analyzed, and options Irrelevant was left out. Then, the options that are more compatible with historical sources were separated and the selected cases were weighed and evaluated more accurately with the data of historical sources so that we could reach the position of Shāh-Dez among them.

Identified Traces

By the analysis of report of Joveini, we find that we should search for Shāh-Dez in the area of old Lavāsān, which borders on Tabaristān, and identify and survey the forts of this area.

By identifying and examining four Kāfar Qal'eh Which were attributed to the Isma'ilis, It turned out that the two Kāfar Qal'eh in Veskāreh and Lavāsān pass were both used as watch towers and small garrisons. Kāfar Qal'eh in Chahārbāgh was a pre-Islamic cemetery and settlement, and another Kāfar Qal'eh in the eastern pastures of Lavāsān was a small settlement from the Middle Ages that did not have the characteristics of a fortress.

In the central part of Lavāsān village, there is Sar-Qal'eh hill that is about 100 meters wide & 150 meters long. On the initial visit to the hill, small remains of the perimeter fence and arch of the bath gate and one of the towers and an overview of the plan of the castle were identified. With additional studies, it became clear that Sar-Qal'eh hill, the same as Lavāsān castle, was the seat of Lavāsān rulers. Based on archeological excavations, it was determined that the lower layers of the excavated section belong to the Seljūk period, and in the patriarchal, Timūrid and Safavid periods, architectural spaces were added to it. It is as if this fortress was destroyed by the Mongols and rebuilt in the eighth century AH. The only heavy attack that led to the complete destruction of the Alborz forts in the fifth to seventh centuries AH was the Mongol invasion led by Hulāgu Khān to destroy the Isma'ilis.

Conclusion

Therefore, the only fortress in Qasrān, which was between the 5th and 8th centuries AH, was the Isma'ili base and could have the title of Shāh-Dez, was the present Sar-Qal'eh. Secondly, it is located at the border with Tabaristān and next to Lār and Damāvand. According to the report of Joveini, the Hulāgukhān camp was here.

According to the Author's studies, it was located in Qūshkhāneh in Lār, which is right next to the pavilion, because the remains of the pavilion of the Ilkhans, especially Arghūn Shāh, are located here. Thirdly, it was located on the fort or the passage of Hulāgukhān, and since it was not very high, therefore, it was not very strong and it was opened in one to two days. The watchtowers, forts and surrounding pastures called Kāfar Qal'eh and Dezd Darreh and the Shāhneshin area in the same area where Sar-Qal'eh hill is located, leave no doubt that the remains of the Shāh-Dez

were located in the same Sar-Qal'eh hill. Until the eighth century, it fell into the hands of the Rostamdār kings and Lavāsān castle was built on it. By the attack of Timur Lang These fortresses were conquered and used until Safavid times.

شاه‌دز؛ دژ گمشده اسماعیلی در رشته‌کوه‌های البرز

سامان توفیق^۱

شناسه دیجیتال (DOI): <https://dx.doi.org/10.22084/NB.2023.19427.2515>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۵/۱۷، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۷/۰۱

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۲۸۶-۲۶۱

چکیده

جنبش اسماعیلیه نزاری هم‌دوره با سلجوقیان، خوارزمشاهیان و خلفای عباسی، با در اختیار گرفتن بخش زیادی از دژها و استحکامات ایران، به‌ویژه در غرب، شرق و جنوب کوهستان البرز، کومس، ساوه، اصفهان، خوزستان، خراسان و قهستان، شبه‌دولتی ایرانی را بنیان نهادند که مشروعیت شیعی هفت امامی داشت و دژنشینی و دژسازی ویژگی بارز ایشان بود و از این دژها پایش بر تمامی امور اعم از: سیاسی، نظامی، اقتصادی و... انجام می‌گرفت. پژوهش‌هایی که در زمینه شناسایی دژهای نزاریان شده هنوز پاسخگوی بسیاری از پرسش‌ها نیست و در جایگاه مشهورترین دژهایشان؛ هم‌چون میمون دژ، آردهن، استوناوند و...؛ با دیدگاه‌های ناهم‌سویی روبه‌رو هستیم و لزوم پژوهش‌های متمرکز و تخصصی در این زمینه احساس می‌شود؛ لذا در این جستار، هدف اصلی یافتن یکی از این قلاع گمشده به نام «شاه‌دز» خواهد بود که بنا به گزارش «جهانگشای جوینی» در نیمه سده هفتم هجری قمری در مسیر لشکریان مغول به فرماندهی «هولاکوخان» در حدود دماوند به قصران و تبرستان قرار داشت. پرسش اصلی پژوهش این است که آیا تپه سرقلعه لواسان از دژهای حدفاصل تبرستان-قصران با ویژگی‌های شاه‌دز گمشده اسماعیلی همخوانی دارد؟ فرضیه اصلی این است که شاه‌دز همان سرقلعه در مرز شرقی لواسان با مازندران است. روش این پژوهش برپایه بررسی‌های میدانی و مطالعات کتابخانه‌ای است که پژوهش میدانی بر سه محور جغرافیای تاریخی، داده‌های باستان‌شناسی و معماری برجاء، استوار بود که در گستره‌ای از جنوب استان مازندران تا شهرستان‌های فیروزکوه، دماوند و شمیرانات در شمال استان تهران انجام گرفت و پژوهش‌های کتابخانه‌ای برای بیرون کشیدن سوابق شاه‌دز و برابرسنجی ویژگی‌های محوطه‌های برگزیده با گزارش متون تاریخی ضروری بود. با بررسی‌های انجام‌شده این برآیند حاصل شد که تپه سرقلعه لواسان، همان شاه‌دز است که حدفاصل سده‌های پنج تا هفت هجری قمری پایگاه اسماعیلیه در قصران بود.

کلیدواژگان: رشته‌کوه‌های البرز، قلاع اسماعیلیه، قصران، شاه‌دز، سرقلعه.

I. دکتری باستان‌شناسی، ایران.

Email: samanqaren@gmail.com

ارجاع به مقاله: توفیق، سامان، ۱۴۰۲، «شاه‌دز؛ دژ گمشده اسماعیلی در رشته‌کوه‌های البرز». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۳(۳۶): ۲۶۱-۲۸۶. doi: 10.22084/nb.2023.19427.2515

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه:

https://nbsh.basui.ac.ir/article_5203.htm?lang=fa

فصلنامه علمی گروه باستان‌شناسی دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.

© حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است و نویسنده تحت مجوز Creative Commons Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقاله چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط بر این‌که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه مقاله در این مجله اشاره شود.

مقدمه

«اسماعیلیه»، «سبعیه»، «باطنیه»، «نزاریه»، «تعلیمیه»، «حشیشیه»، «قرامطه»، «خطابیه»، «میمونیه»، «ملاحده» و... عناوینی هستند که به‌دسته‌ای از شیعیان داده می‌شود که به امامت اسماعیل فرزند امام «جعفر صادق» علیه السلام قائل و او را امام ششم می‌دانند. بیشتر منابع بر پایه‌گذاری نهضت باطنی به‌دست شخصی به نام «ابوالخطاب» گزارش داده‌اند که از شاگردان امام جعفر صادق علیه السلام بود و داعی تشیع بود تا جزو مدعیان افراطی درآمده و خویش را امام خواند و از سوی امام جعفر صادق علیه السلام رانده می‌شود. ابوالخطاب پس از مدتی با پیروان خویش بر والی کوفه می‌شورد، ولی با هفتاد تن از پیروانش در کوفه دستگیر و به چهار میخ کشیده می‌شود. در ایران اینان هم‌زمان با روزگار سامانیان سربرآوردند و در گوشه و کنار ایران پنهانی تبلیغ و یارگیری می‌کردند تا در اواخر سده پنج هجری قمری، با بهره‌گیری از سستی دولت سلجوقی با رهبری کاریزماتیک «حسن صباح»، با رویکرد ملی‌گرایانه در برابر سلطه ترکان (غزنوی، سلجوقی، خوارزمشاهی، مغول و تاتار) که خویش را دست‌نشانده خلفای «عباسی» می‌دانستند، لَوای استقلال برافراشتند. شبه دولت خودمختار اسماعیلیه نزاری هم‌زمان با سلجوقیان، خوارزمشاهیان و سلسله‌های محلی مانند «باوندیان» در تبرستان، با در اختیار گرفتن بخش زیادی از قلاع و استحکامات ایران، به‌ویژه در رشته‌کوه‌های البرز، ری تا قومس، خراسان تا قزوستان، ساوه، اصفهان، کرمان و خوزستان، بر نفوذ خویش در سراسر ایران افزودند. آن‌چه که از دید مورخان و پژوهشگران عمدتاً مغرض و بیگانه درمورد ایشان برداشت می‌شود، مباحث عقیدتی خاص کیش اسماعیلی، غلو در شیوه‌های ترور مخالفان و افسانه‌سرایی در مورد اقدامات ایشان است. اما حقایق بسیاری از این جنبش شگفت‌پوشیده مانده و آن‌چه تا اکنون در دست ما هست داده‌هایی است که از گزارش جهانگردانی مانند «مارکوپولو»، «فریا استارک» و شرق‌شناسانی چون «برنارد لوئیس»، «لویی ماسینیون»، «مارشال هاجسن»، «ولادیمیر ایوانف» و... بیرون کشیده شده و داده‌های پژوهشی تازه و درخوری ندارد. از مهم‌ترین زوایای پرداخته نشده در پژوهش‌های شبه دولت نزاریه، معماری نظامی و شبکه‌های راهداری در پیوند با آن هست که داده‌ها در این گستره، اندک و ناقص هستند. نخستین دژی که به‌دست حسن صباح چهره شگفت‌انگیز تاریخ ایران و رهبر کاریزماتیک اسماعیلیان افتاد، دژ الموت بود. این دژ، در سال ۲۴۶ هـ.ق. ساخته یکی از ملوک «آل جستان» در دیلم بود (جُوینی، ۱۳۹۱: ۷۹۷) و گزارشی دیگر «حسن بن زید داعی علوی» را سازنده آن دانسته بود (حمدالله مستوفی، ۱۳۸۷: ۵۲۸).

جایگاه و اهمیت معماری نظامی اسماعیلیه آن‌چنان‌که بایسته و شایسته شناسایی و شناسانده نشده و تا امروز پژوهش‌های جامع، تخصصی و متمرکز در این حوزه انجام نگرفته است. شمار اندکی از دژهای ایشان که بررسی شده پاسخگوی ابهامات موجود نیست و جایگاه حقیقی برخی از دژهای ایشان مانند: میمون دژ الموت، آردهن، اُستوناوند و شاه‌دِز، تا اکنون پوشیده مانده و دیدگاه‌های ارائه شده با شرایط جغرافیایی، منابع تاریخی یا یافته‌های باستان‌شناسی ناسازگارند؛ از این‌رو،

نیاز بود برای زدودن این ابهامات، دست‌کم برای یکی از این دژهای گمشده، گامی اساسی برداشته شود. در این جستار، هدف اصلی یافتن شاه‌دژ، خواهد بود که بنا به گزارش «جهانگشای جوبینی» در نیمه سده هفتم هجری قمری در مسیر لشکریان مغول به فرماندهی «هولاگوخان» در حدود دماوند به قصران و تبرستان قرار داشت که پس از گشوده شدن به دست مغولان، با خاک یکسان شد و برای همیشه نام و یاد شاه‌دژ به تاریخ پیوست.

پرسش‌ها و فرضیات پژوهش: پرسش‌های پژوهش بدین‌قرار است: شاه‌دژ آرنگه که منوچهر ستوده شناسانده بود، می‌تواند همان شاه‌دژ مورد بحث این پژوهش باشد؟ آیا ویژگی‌های قلعه دختر جاجرود با شاه‌دژ گمشده برابری می‌کند؟ آیا شاه‌دژ می‌تواند با بقایای یکی از کافرقلعه‌ها در مرزهای شمال و شرقی لواسان، هم‌پوشانی کند؟ می‌توان شاه‌دژ فراموش شده را همان تپه سرفقلعه در مرز خاوری لواسان با مازندران دانست؟

براساس پرسش‌ها این فرضیات مطرح است؛ شاه‌دژ مورد بحث، همان شاه‌دژ آرنگه کرج است که منوچهر ستوده دانسته بود. ویژگی‌های قلعه دختر جاجرود با شاه‌دژ گمشده این پژوهش برابری می‌کند. شاید شاه‌دژ با بقایای یکی از کافرقلعه‌ها در مرزهای شمال و شرقی لواسان، هم‌پوشانی کند. از آنجا که لواسان از شمال با دره لار مازندران و از خاور با رودهن و بومهن از استان تهران هم‌مرز بود، می‌توان شاه‌دژ فراموش شده را همان تپه سرفقلعه در مرز خاوری لواسان با مازندران دانست.

روش پژوهش: بررسی‌های میدانی باستان‌شناسی و جغرافیای تاریخی بود که با بهره‌گیری از دانش سنجش از راه دور بخش اصلی کار را شامل می‌شد و مطالعات کتابخانه‌ای سهم باقی‌مانده را در تکمیل روش پژوهش بر عهده دارد. این پژوهش در گستره‌ای بزرگ و کوهستانی از کناره‌های مرز جنوبی مازندران با شمال استان تهران انجام گرفته که شامل بخش لار و لاریجان از شهرستان آمل تا بخش رودهن از شهرستان دماوند و بخش‌های بومهن، کمرد و جاجرود از شهرستان پردیس تا بخش‌های لواسان و رودبار قصران از شهرستان شمیرانات می‌شود. تمرکز پژوهش بر شناسایی قلاع پابرجا یا ویران شده بود که امروزه با نام «قلعه/تپه» خوانده می‌شوند. در آغاز آمار از تمامی محوطه‌های از پیش شناسایی شده اعم از: غار، گورستان، قلاع یا تپه‌های باستانی مرتبط تهیه شده و سپس در بررسی میدانی محوطه‌های نو یافته را دسته‌بندی و به این آمار افزوده شده که داده‌های شفاهی بومیان هم در شکل‌گیری برآیند کار یاریگر بوده است. در پایان، گزینه‌های سازگارتر با ویژگی‌های شاه‌دژ در منابع تاریخی تطبیق داده و سپس موارد انتخابی سنجیده و ارزیابی دقیق‌تری گردید تا از میان آن‌ها به جایگاه شاه‌دژ دست‌یافته که در جدول ۱، آورده شده است.

پیشینه پژوهشی

هیچ‌کدام از پژوهشگران سده‌های میانه، اسماعیلیه شناسان و شمار اندکی که بر قلاع اسماعیلی کار کرده‌اند، چون: «ولفرام کلایس»، «ولادیمیر ایوانف»، فریا استارک و «پیتر ویلی»، برای شناخت جایگاه شاه‌دژ در رشته‌کوه‌های البرز راه به جایی

نبردند؛ اگرچه منوچهر ستوده در پژوهش‌های ارزنده‌اش به نام «قلاع اسماعیلیه در رشته‌کوه‌های البرز»، به این مهم اهتمام ورزید، ولی در شناسایی این جای نام اشتباه کرده و شاه‌دز آرنکه مشرف بر سد امیرکبیر، را که بسیار از مختصات ارائه شده در منابع تاریخی دور هست، همان شاه‌دز گزارش جوینی می‌داند. «حسین کریمان» هم که در پهنه قصران پژوهش نموده به این دژ اشاره‌ای نکرده است. نگارنده در دو دهه‌ای که بر قلاع و استحکامات رشته‌کوه‌های البرز پژوهش کرده، یافتن جای نام‌های گمشده‌ای هم‌چون شاه‌دز اسماعیلیه در گزارش جوینی را پیگیری می‌کرد تا در طرح پژوهشی «شناسایی و بررسی باستان‌شناسی شهرستان شمیرانات [لواسان و رودبار قصران]» بخشی از داده‌های این جستار به دست آمد که در سال‌های ۱۳۹۰-۱۳۹۱ ه.ش. به سرپرستی نگارنده انجام گرفت و سپس با تمرکز بر یافتن شاه‌دز، بررسی‌های میدانی و مطالعات کتابخانه‌ای تکمیلی انجام گرفت که جستار پیش‌روی ما حاصل آن است.

جای نام‌شناسی شاه‌دز

نام «شاه‌دز / شاه‌دیز / شاه‌دژ» از دو بخش «شاه» + «دژ» شکل می‌گیرد؛ واژه شاه که روشن هست نشان از انتساب به شاهان دارد و هم‌چنین سرآمدی، شکوه و فاخر بودن بنا را بیان می‌کند. اما واژه «دیز / دژ / دژ» از واژگان کهن آریایی است که در به چم ساختمان بلند، کلات (قلا/قلعه) و بارو است و در سانسکریت به ریخت «Dêhi» = «سد، بارو و حصار»، در اوستایی (Undaeza) = (انباشتن، روی هم نهادن) و در زبان ارمنی «Dêz» = «توده، پشته» و در پهلوی «Dz/Diz» = «دژ» آمده است. و اگر حرف نخست با ضمه باشد (Duz/Duzd) = (دژ/دژد) به چم، زباینده و گردنه‌گیر از مصدر دزدیدن است. در ریختی دیگر به «Duž/Duš» = «دژ/دژش» برمی‌خوریم که اگر در پیش‌وند قرار بگیرد به چم، زشت، بدخوی و سخت هم خواهد بود که واژگانی مانند: «دژخوار(دشوار)»، «دژمن(دشمن)» و «دژخیم» از این گروه است (برهان، ۱۳۴۲ / ۲: ۸۵۰-۸۵۱؛ و هم‌چنین: 141 Hübeshmann).

در گرشاسپ‌نامه بارها واژه دز آمده است؛ برای نمونه در بخش ۳۶ می‌بینیم:

«گهی چون یکی خانه در ژرف غار
گهی چون دزی بر سر کوه‌سار»
(اسدی توسی، ۱۳۵۴: ۱۲۲)

در بخش ۱۰۰ آمده:

«دزی بر سر چار پویان ستون
ز درگاه دژ ازدهایی نگون»
(همان: ۲۹۸)

و در بخش ۱۲۸ اشاره شده:

«فراوان بتان زینهارى شدند
فراوان به دژها حصارى شدند»

همان: (۴۱۰).

- **دز / دیز:** در گویش البرز نشینان هم به همین چَم «دز/دژ» و هم چنین و در گویش عامیانه در شکل کوتاه شده دژد (غارتگر، راهزن) به کار می‌رود که با این فرض شاه‌دز=شاه‌دژد (سرکرده دزدان) می‌شود. ولی در زبان البرزی (تبری) برخلاف زبان پارسی، قاعده مضاف و مضاف‌الیه هم چون انگلیسی هست و جای صفت قبل موصوف و مضاف‌الیه قبل مضاف می‌آید که با یک کسره به هم پیوند دارند. به طور نمونه به جای «دژ شاه»، در زبان تبری «شاه‌دز» گفته می‌شود و اگر مراد از نام‌گذاری شاه‌دژد (شاه‌دزدان) بود باید دژشاه نوشته بشود، نه شاه‌دز. دز / دیز / دژ، نام مکان است و در این ساختار زبانی پس از نام (آن که دژ به وی پیوند دارد، اعم از سازنده یا کوتوال قلعه) یا صفت / مضاف‌الیه باید بیاید؛ مانند: «عایشه کرکیل‌دز»، «بیسکله‌دز»، «شاه‌دز»، «همایون‌دز»، «میمون‌دز»، و... برآیند سخن این‌که واژه شاه‌دز (=دژشاه)؛ نمایانگر شاه‌نشین بودن این دژ است و ویژگی‌های ممتاز تاریخی، معماری و جغرافیایی آن را نشان می‌دهد. این نام‌جای‌شناسی نکته کلیدی مهم می‌دهد که باید در جستجوی محوطه‌ای با ویژگی‌های یک دژ شاه‌نشین بود.

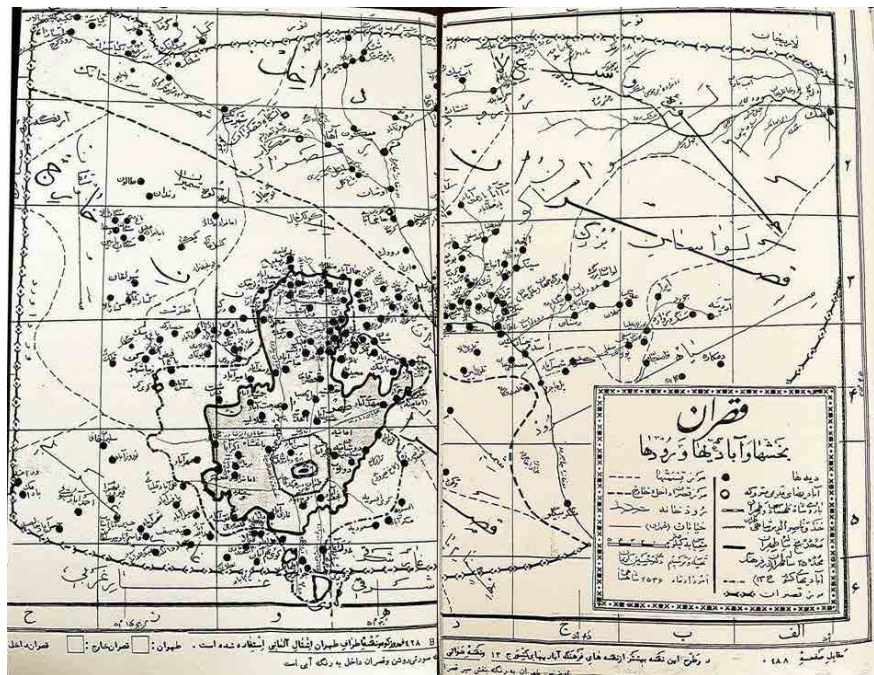
تاریخچه شاه‌دز

شش دژ به نام شاه‌دز/شاه‌دژ وجود دارد که در منابع تاریخی شهرت بیشتری دارند؛ شاه‌دز کوه صفه اصفهان (میناسیان، ۱۳۸۷؛ ویلی، ۱۳۸۶: ۲۸۷-۲۸۲)، شاه‌دز نهبندان خراسان جنوبی (Sykes, 1902 : 413-414؛ ویلی، ۱۳۸۶: ۲۷۳-۲۷۵)، شاه‌دز شهریارکوه مازندران (یاقوت حموی، ۱۳۹۷ هـ.ق. / ۳: ۳۱۶؛ ابن‌اسفندیار، ۱۳۲۰ / ۲: ۱۲۴)، شاه‌دز کجور مازندران (میرظهیرالدین مرعشی، ۱۳۳۳: ۷۸)، شاه‌دز آرنکجه کرج (ستوده، ۱۳۶۲: ۱۳۲) و شاه‌دزی که در مرزهای قصران و تبرستان وجود داشت که تاریخ‌نگارانی چون: «جوینی» و «رشیدالدین فضل‌الله» به آن اشاره کرده‌اند که دژ گم‌شده مدنظر این پژوهش است.

قصران کجاست؟

کریمان واژه «قصران» را مُعَرَّب شده از «کوهساران / کوه‌ساران / کوسران» می‌داند که به دلیل کوهستانی بودن این منطقه به آن داده شده بود (کریمان، ۱۳۵۶: ۷۳-۷۴). «یاقوت حموی» در مُعْجَم البُلدان، واژه قصران را با تردید، تثنیه از «دو قصر» می‌داند که با پسوند مکان «ان» پیوند شده است و اشاره می‌کند: «قصران داخل و خارج دو جایگاه بزرگ در ری در کوه‌ها بوده که دژی استوار میان آن دو است که مانع راه‌یابی والیان ری بدانجا می‌شود تا چه رسد به دیگران...» (یاقوت حموی، ۱۳۹۷ هـ.ق. / ۴: ۳۵۳). قصران باستانی از دو بخش داخل و خارج تشکیل می‌شد؛ قصران داخل = (لوسان و رودبار قصران) و قصران خارج = (شمیرانات تا حدود ری). این بخش از دیرباز تا سده آغازین پساساسانی بخشی از خاک تبرستان و پتیشوارگر بود که با یورش اعراب در سال‌های (۱۴۱-۱۴۴ هـ.ق.) به تبرستان و رویان، سردار تازی «عمر بن العلاء» آن را گشود و کمابیش تا پایان عمر بر رویان و قصران ولایت بود. در (۲۱۸-۲۲۵ هـ.ق.) «اسپهبد مازیار قارن» بر اعراب شورید و موفق شد والیان

اعراب را تارانده و تبرستان را از وجود کارگزاران خلیفه و وابستگان داخلیشان پاک کند و با الحاق رویان و قصران به تبرستان، در این بخش‌ها هم استحکامات بسیاری ساخت که هنوز هم دژ بزرگ قصران، آتشگاه قلعه دختر آهار-شهرستانک، دربندسر، و... به وی منتسب هست. قصران بعدها هم در سده‌های میانه بیشتر زیر فرمان حاکمان ری اداره می‌شد یا گاه زیر نفوذ اُستناداران پادوسپانی بود که ناپیوسته از اواخر شاهنشاهی ساسانی تا صدر اسلام و از سده‌های میانه تا (۱۰۰۳ ه.ق.) بر ایالت رویان و لارز حکومت می‌کردند.

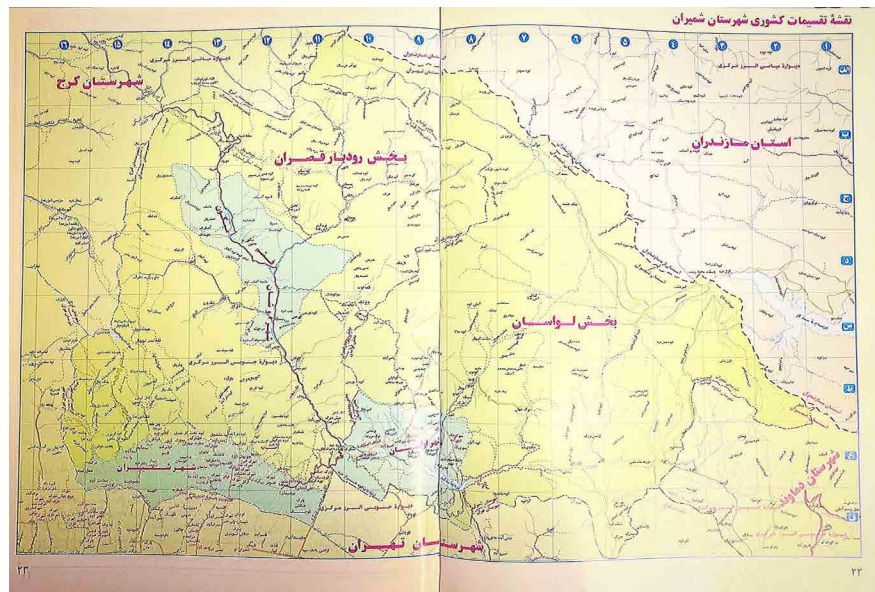
تصویر ۱. نقشه قصران تاریخی (قصران داخل و قصران خارج)، (کریمان، ۱۳۵۶/۲: ۴۸۸).
Fig. 1. Map of Historical Qasrān (Qasrān-e Dakhel and Qasrān-e Kharej), (Kariman, 1356: 2/488).

گزارش منابع تاریخی از شاه‌دز در مرز قصران

«ابن اثیر» در بیان قلاعی که در دست اسماعیلیه بود در اواخر سده پنجم از قلاع امل و ری و دژهای آردهن، اُستوناوند و گردکوه نام می‌برد (ابن اثیر، ۱۳۸۵ ه.ق. / ۱۰: ۳۱۸-۳۱۹) و هم‌چنین در تاریخ طبرستان قلاع حدفاصل ری تا کومش/قومس را در دست «ملاحده اسماعیلی» می‌آورد (ابن اسفندیار، ۱۳۲۰/۲: ۳۵) و در سیاهه قلاع در تاریخ طبرستان، در قصران و حدود آن از شاه‌دز نام نمی‌برد و این نشان می‌دهد این دژ در عصر باوندیان از نفوذ فرمانروای تبرستان بیرون بوده است (همان: ۱۲۴-۱۲۵) و در دست امرای ری یا ملوک رُستمدار و به احتمال زیاد دست‌کم در دوره اقتدار اسماعیلیه در زیر فرمان اَموت قرار داشت. بنا به اشاره جامع التواریخ، در بیست‌ویکم جمادی الآخر سال اربع و ثلثین و خمسمائه [۵۳۴ ه.ق.]، «رفیقان اسماعیلی» به قصران آمده و «عبدالملک قصرانی» و پسرش که رئیس آنجا بود را گرفتند، چون با ایشان دشمنی می‌کردند... (رشیدالدین فضل‌الله، ۱۳۵۶: ۱۴۸)؛ از دیگر سوی، تا هنگام یورش هولاکوخان (۶۵۴ ه.ق.) می‌دانیم که قصران تا آن زمان هنوز در دست اسماعیلیه و پایگاه رفیقان بود (جوینی، ۱۳۹۱: ۶۷۸-۶۸۰).

► تصویر ۲. نقشه شهرستان شمیرانات (شمیران، لواسان، رودبار قصران)، (محمودیان، ۱۳۸۱: ۲۲-۲۳).

Fig. 2. The Map of Shemirānāt City (Shemirān, Lavāsān, Rudbar-e Qasrān), (Mahmoudian, 1381: 22-23).

در جامع التواریخ (تاریخ مبارک غازانی اچ دوم)، در لشکرکشی هولاًگوخان برای قلع و قمع اسماعیلیه و خلافت عباسی، از یورش به شاه‌دژ به دست «کیدبوقا/ کیتوبوغائویان» از بزرگ‌ترین سرداران مغول، در هشتم جمادی الآخر سال (۶۵۱ ه.ق. = ۱۲۵۳ م.) سخن به میان آمده است که گویا نخستین کوشش برای گشودن شاه‌دژ بود (رشیدالدین فضل‌الله، ۱۳۹۴/ ۲: ۸۷۰). گزارش جهانگشای جُوبینی، در بردارنده نکات مهمی هست که یاری‌رسان برای یافتن جایگاه شاه‌دژ خواهد بود: «در شعبان سال ۶۵۴ ه.ق. مغولان زیر فرمان هولاًگوخان از خرقان برای قلع و قمع قلاع اسماعیلیه، به جوانب ایشان لشکرکشی کردند. میمنه، بوقاتیمور و کوکا ایلکای از راه مازندران، میسره، تکودراغول [تکودار اغول] و کیدبوقا از راه خوار و سمنان برفتند و پادشاه‌زادگان بلغای و توتار و لشکرهای عراق از جانب الموت روان شدند و پادشاه با مردانی که بؤس را نوش دانند و بؤس را پاس ندارند... حرکت کرد» و... چون چتر فلک‌سرای پادشاهزاده جهانگشای بفیروزی از فیروزکوه گذر کرد، ایلچیان را باز فرستاد...» (همان) و... چون مواکب پادشاه به حد قصران رسید، قلعه شاهدیز را که بر ممر افتاده بود، به کیدبوقا [به وسیله کیدبوغائویان] در حصار گرفتند و لشکرها بر مدار آن بداشتند به یک-دو روز آن حصن را قهراً و قسراً بگشادند و دو-سه دیگر را که در آن حوالی بود بگرفتند...» (جوبینی، ۱۳۹۱: ۶۷۸-۶۸۰).

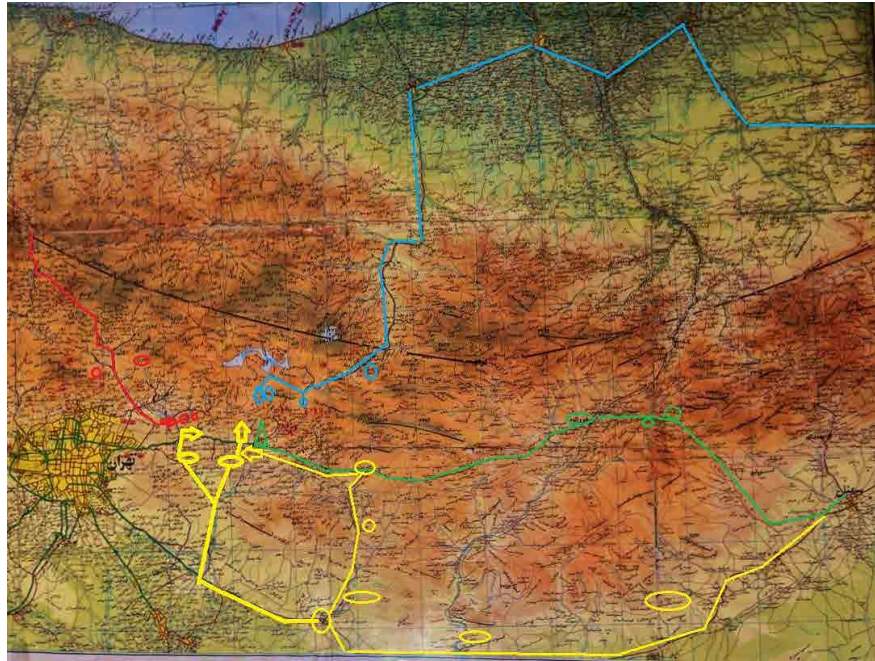
خواجه رشیدالدین فضل‌الله نیز در روشن شدن مسیر و حدود شاه‌دژ نشانه‌هایی می‌دهد: «... و چون رایات جهانگیر [قشون هولاًگوخان] به ولایت لار و دماوند کشید، شمس‌الدین گیلکی را به گردکوه فرستاد تا مقدم آنجا را به خدمت آورد؛ و متوجه قصران شده شاه‌دژ را که بر ممر افتاده بود در حصار گرفتند و به دو روز بگشادند...» (همان: ۸۷۵).

از گزارش جُوبینی و رشیدالدین فضل‌الله در بیان مسیر لشکریان هولاًگوخان برای گشودن شاه‌دژ، نکات کلیدی به دست آمد که با بررسی میدانی گسترده مسیرهای حرکت مغولان را شناسایی و برآیند کار نکاتی از قراری است که در ادامه اشاره می‌شود.

- **نکته اول:** اردوی هولاهو خان در خرقان در نزدیکی شاهرود قرار داشت و از آنجا به دامغان و سپس سمنان رسیده‌اند؛ از اینجا چهار دسته شده‌اند:
- دسته نخست:** قشون میمنه (سوی راست) به سرکردگی «بوقاتی‌مور» و «کوکا ایلکای» از راه مازندران از مسیر دامغان به چشمه علی رفته و قلاع مهرین، منصورکوه و آسیابادباد را تسخیر کرده و سپس از راه فولادمحلله به سوی ساری رفته و دژ ایلال (شاه دژ) را گشودند و از آنجا در دل تبرستان به لار، دماوند و حدود قصران رسیده و شاه‌دژ را دربر گرفته‌اند که بر روی نقشه با رنگ آبی مشخص شده است (تصویر ۳).
- دسته دوم:** قشون میسره (سوی چپ) که «کیدبوقا» و «تکوداراغول» در رأس آن بودند از راه سمنان به خوار (گرمسار و ایوانکی) پیش‌روی کرده و با گشودن قلاع دزک، آردهن و گل‌خندان، از کوره‌راهی که موازی جاج‌رود بود با تسخیر قلعه دختر در ترقیان و کافرقلعه و سکاره، وارد قصران شده‌اند که بر روی نقشه با رنگ زرد نشان داده شده است (تصویر ۳).
- دسته سوم:** پادشاه‌زادگان بلغای و توتار و لشکرهای عراق از جانب الموت روان شدند که روشن هست از الموت به طالقان و از آنجا وارد قشم و قصران شده‌اند. این قشون از غرب به شرق در حرکت بودند و رنگ قرمز بر روی نقشه نمایش مسیر این قشون است (تصویر ۳).
- دسته چهارم:** قشون قلب (مرکزی) که با سرکردگی ایلخان هولاهو خان بود از سمنان به راه افتر و گورسفید به پای دژ لاجوردی رسیده و پس از گشودن آن، از غرب فیروزکوه به راه لاسم خارج شده و از آنجا به لار و رودهن رسیده و از راه جورد به قصران وارد شده و شاه‌دژ را محاصره کرده‌اند. خط سیر این قشون نیز از شرق به غرب ولی مسیر مستقیم بود و این مسیر با رنگ سبز بر روی نقشه نشان داده شده است (تصویر ۳).
- **نکته دوم:** قلعه شاه‌دیز / شاه‌دژ در حد قصران قرار دارد. پس در مرز قصران با تبرستان یا ری باید دنبال شاه‌دژ گشت. در دَره لار که مابین تبرستان و قصران است یا در کوره‌راهی که از رودهن در کنار سیاه‌رود به قصران وارد می‌شد.
- **نکته سوم:** شاه‌دژ بر ممر (گذر راه) قرار داشت و در یک یا دو روز گشوده شد که نشان می‌دهد بلندای زیاد نداشته است.
- **نکته چهارم:** علاوه بر شاه‌دژ دو-سه دژ دیگر هم در قصران گشوده شد که این دژها را در پیرامون شاه‌دژ باید یافت.
- حالا که مسیر قشون مغول روشن شده، باید دید کدام دژهای شناسایی شده در مرز قصران و ممر (مسیر، گذر) لشکریان قرار داشته و با ویژگی‌های مدنظر این پژوهش سازگار است. حالا دیگر می‌دانیم چون مسیر قشون میمنه و میسره و قلب از شرق و شمال به سوی قصران بوده پس حد قصران در همین جهات جغرافیایی مدنظر تاریخ‌نگاران بوده که امروزه بخش لواسانات خوانده می‌شود و ما باید در لواسانات یا در راه قدیمی لار به نور که مرز شمالی آن با استان مازندران است یا شهرستان پردیس از استان تهران که در مرز شرقی آن قرار دارد، به دنبال شاه‌دژ بود. یکی از این محوطه‌های مهم، تپه تنگل‌خانه در لواسان بود که هیچ ساختار

► تصویر ۳. نقشه راهنمای تهران-هراز (گیتاشناسی)، مسیرهای ورود لشکریان مغول به قصران برای دژبندان شاه‌دژ؛ مسیر آبی رنگ: قشون سمت راست به سرکردگی بوقاتیمور و کوکا ایلکای از راه مازندران. مسیر زرد رنگ: قشون سمت چپ به سرکردگی تکوداراغول و کیدبوقانویان از راه خوار. مسیر سبز رنگ: قشون قلب به سرکردگی هولاکو خان از راه فیروزکوه. مسیر قرمز رنگ: قشون عراق و الموت به سرکردگی پادشاه زادگان بلغای و توتار از راه طالقان.

Fig. 3. Map Of Tehrān -Harāz (Gitashenasi), Entry Routes Of The Mongol Armies To Qasrān For Besiege Of Shāh-Dez; Blue Route: Right Side Armies Under Command Bughateymur & Kuka Ilkay From Mazandarān Route. Yellow Route: Left Side Armies Lead By Tekodaraghul & Kidbughanovian From Khār Road. Green Route: Center Armies Lead By Holāgukhān From Firuzkuh Road. Red Route: Armies Of Irāq & Alamut Under Command Princes Bolghay & Tutar From Taleghān Road.

معماری از آن موجود نیست تا بتوان دیدگاه درستی داد (توفیق، ۱۳۹۱). ولی از آنجا که آوردن تمام محوطه‌ها در اینجا ممکن نیست، درمیان گزینه‌های مدنظر پژوهش تنها به مواردی که واجد شرایط بهتر از دیدگاه تاریخیچه، داده‌های باستان‌شناسی، وسعت و شکوه معماری و جایگاه قلعه که در حوزه جغرافیایی مورد بحث باشند، پرداخته شده است.

گزینه نخست: شاه‌دژ آرنگه

این شاه‌دژ همان دژی هست که «امیرناماور بن کیکاوس» در سال ۵۳۴ ه.ق. ساخته و رفیقان اسماعیلی را در آنجا مستقر کرد (رشیدالدین فضل‌الله، ۱۳۵۶: ۱۴۸). به گفته منوچهر ستوده، در قصران داخل و خارج آثار قلعه خرابه‌ای به نام «شاه‌دژ» یافت نشد و تنها قلعه‌ای که در این صفحات است، شاه‌دژ آرنگه است که اهالی این دژ را به نام «شاه دزد» می‌شناختند؛ گرچه شاه‌دژ آرنگه برخلاف گزارش جوینی چندان هم بر ممر [گذرگاه] نیست (ستوده، ۱۳۶۲: ۱۳۲-۱۳۴). اما آیا شاه‌دژ آرنگه همان شاه‌دژ گمشده اسماعیلی است؟ پاسخ نگارنده خیر است؛ از این روی که همسانی نام، دلیل قانع‌کننده‌ای برای همپوشانی شاه‌دژ آرنگه با شاه‌دژ روایت جوینی نیست، شاه‌دژ آرنگه، نه تنها در ممر و گذرگاه قرار ندارد، بلکه در بلندای ۳۰۰۰ متری از سطح دریا قرار دارد و دژی دیده‌بانی بوده و گنجایش چندان برای حضور سربازان و استقرار حاکم ندارد (تصویر ۴). شاه‌دژ گمشده این پژوهش به گزارش تاریخ‌نگاران و بررسی‌های انجام شده در مرز قصران با تبرستان بوده و یافتن آن در فرسنگ‌ها دورتر در مرز کرج با طالقان اشتباه است! پس ناچار باید دیدگاه منوچهر ستوده مبنی بر یکسانی شاه‌دژ آرنگه با شاه‌دژ گمشده جوینی، را کنار گذاشت.

جدول ۱. قلاع و استحکامات مورد مطالعه در لواسان و مرزهای آن با مازندران و تهران (نگارنده، ۱۳۹۰-۱۳۹۱).

Table 1. Castles And Fortifications Surveyed In Lavasān And Its Borders With Mazandarān And Tehrān (Author, 1391-1390).

شماره	نام قلعه / تپه	کاربری	قدمت	جایگاه
۱	قلعه دختر جاجرود	راهبانی	سده‌های ۳ تا ۷ ه.ق.	مسیر و سکاره به لواسان
۲	کافرقلعه و سکاره	راهبانی	سده‌های ۵ تا ۷ ه.ق.	مسیر و سکاره به لواسان
۳	کافرقلعه گردنه لواسان	راهبانی	سده‌های ۳ تا ۱۰ ه.ق.	گذرگاه لواسان به بلده‌ی نور
۴	کافرقلعه چهارباغ	محوطه	سده‌های ۵ تا ۷ ه.ق.	شرق روستای چهارباغ
۵	تپه تلیان (قلعه‌گیری)	محوطه	هزاره دوم پ.م تا سده‌ی ۳ ه.ق.	روستای کلان
۶	تپه سرقلعه/قلعه لواسان	قلعه/کوشک	سده‌های ۵ تا ۱۰ ه.ق.	مرکز روستای لواسان بزرگ
۷	کافرقلعه	راهبانی	سده‌های ۵ تا ۷ ه.ق.	دزدره در شرق لواسان بزرگ
۸	قلعه سربند[ساکا]	دیدبانی	سده‌های ۲ تا ۱۰ ه.ق.	روستای آفجه
۹	قلعه باغ دره	قلعه استقراری	دوره‌ی تاریخی تا سده‌ی ۳ ه.ق.	روستای ناران
۱۰	قلعه دختر [قلعه بند]	قلعه استقراری	سده‌های ۵ تا ۷ ه.ق.	روستای برگ جهان
۱۱	تپه تنگل خانه	قلعه	دوره‌ی تاریخی تا سده‌ی ۳ ه.ق.	روستای برگ جهان
۱۲	قلعه پیرزن	دیدبانی	سده‌های ۵ تا ۷ ه.ق.	روستای کند علیا
۱۳	تپه‌های گوشواره	محوطه	سده‌های ۵ تا ۷ ه.ق.	روستای کند علیا
۱۴	تپه شیرتازه	محوطه	سده‌های ۵ تا ۱۰ ه.ق.	روستای کند علیا
۱۵	تپه جوهک	محوطه	دوره‌ی تاریخی تا سده‌ی ۳ ه.ق.	روستای کند علیا
۱۶	تپه شورکاب	قلعه	دوره‌ی تاریخی تا سده‌ی ۳ ه.ق.	مرکز لواسان کوچک
۱۷	تپه ناظم آباد	تپه	دوره‌ی تاریخی	جنوب شرقی لواسان کوچک
۱۸	حصارک	تپه	هزاره پنجم پ.م. تا اسلامی	جنوب لواسان کوچک
۱۹	دژ مازیار امامه/انبامه	دژ	سده‌های ۳ تا ۹ ه.ق.	امامه رودبار قصران
۲۰	شاه‌دز آرنگه	دژ	سده‌های ۳ تا ۷ ه.ق.	آرنگه-سیجان کرج
۲۱	قلعه دختر آهار	آتشگاه	سده‌های ۳ تا ۷ ه.ق.	آهار-شهرستانک

گزینه دوم: قلعه دختر جاجرود

در حدفاصل سده‌های ماملو و لتیان در شمال روستای ترقیان برکنار جاجرود، بقایای دژی کوچک قرار دارد که با بررسی روشن شد کاربری راهداری داشت. نکته مهم این است که با گفته‌های جویی منطبق است؛ مبنی بر این که جایگاهش در حد قصران بوده و در ممر قرار داشت، ولی ساختار اندک و استحکام پایین این دژ، همسانی آن با شاه‌دز باور پذیر نیست (تصویر ۵).

گزینه سوم: کافرقلعه‌ها

کافرقلعه‌ها بیشتر به اسماعیلیه منتسب بوده و قدمت آن‌ها هم به همان سده‌های (۵-۷ ه.ق.) بازمی‌گردد. در بررسی‌ها میدانی چند محوطه که با نام کافرقلعه در پیرامون لواسان بزرگ (مرکز بافت قدیم قصران داخل) شناسایی شد و کنجکاو

▲ تصویر ۴. حوض دستکند شاه‌دز آرنگه (مؤمنی، ۱۴۰۰).

Fig. 4. Troglodytic Cistern of Shah-Dez of Arangeh (Momeni, 1400).

بودیم که شاید یکی از آن‌ها با شاه‌دز مطابقت داشته باشد یا در یافتن جای نام مورد نظر نشانه‌ای باشد. با بررسی کافرقلعه‌ها روشن شد کافرقلعه چهارباغ محوطه استقرار کوچکی از پیش از اسلام بوده که گورستانی از عصر آهن داشته و هم‌چنین در دامنه نرده کوه کافرقلعه دیگری در مراتع دامنه‌های شرقی لواسان وجود داشت که محوطه استقرار کوچکی از سده‌های میانه بود و این دو محوطه ویژگی‌های یک دژ را دارا نبودند؛ اما بر مسیری که از کنار سیاهرود بومهن به لواسان می‌آید کوهی به نام «کافر قلعه» قرار دارد که همان‌گونه که از نام آن برمی‌آید روزگاری از قلاع فرقه اسماعیلیه بوده است و اکنون آثاری از آن نیست؛ ولی شواهد نشان می‌دهد قلعه‌ای کوچک راهبانی بوده که از تنگ مابین وسکاره و آردینه محافظت می‌کرده است.

بنا به گزارش اعتمادالسلطنه در مشرق کوه گل سرداب در جنوب کوه غرغره، قلعه خرابه‌ای از سنگ و گچ قرار داشته که شاید قدمت بنای آن به دوره اسماعیلیه برسد که در در هزار ذری مغرب این قله، گدوک کل سروان است که راه لواسان به لار و بلده از آنجا می‌گذرد (اعتمادالسلطنه، ۱۲۹۸: ۱۰؛ همان، ۱۳۹۱: ۱۶۴).

گزینه چهارم: تپه سرقلعه

در بافت مرکزی روستای لواسان بزرگ در موقعیت جغرافیایی ۳۵ درجه و ۴۹ دقیقه و ۳۶٫۲ ثانیه عرض جغرافیایی و در ۵۱ درجه و ۴۷ دقیقه و ۰۰٫۵ ثانیه طول جغرافیایی و در ارتفاع ۲۲۳۵ متر از سطح دریا، تپه منفردی وجود دارد که در جهت شمال-جنوب امتداد یافته و دارای حدود ۱۵۰ متر طول و ۱۰۰ متر عرض بوده و اهالی آن را «سرقلعه» می‌نامند. نخستین بار در سال ۱۳۸۱ توسط هیأت بررسی و شناسایی آثار شمیران، شناسایی و معرفی شد و در مهرماه سال ۱۳۸۲ با شماره ۱۰۳۶۴ در سیاهه آثار ملی به ثبت رسید (پازوکی، ۱۳۸۲: ۱۳۲).

در طرح پژوهشی «شناسایی و بررسی باستان‌شناسی شهرستان شمیرانات [لواسان و رودبار قصران]» که در سال‌های (۱۳۹۰-۱۳۹۱) به سرپرستی نگارنده انجام گرفت در بازدید از تپه سرقلعه روشن شد علاوه بر فرسایش، رویش گیاهان و انباشت خاک، اراضی تپه به دست یکی از بومیان تصرف شده و به ساخت اتاقک، باغ کاری، انباشت آهن‌آلات و مصالح ساختمانی مبادرت ورزیده بود. با این‌که بدون کاوش و گمانه‌زنی کار بررسی بسیار دشوار بود بقایای اندکی از حصار پیرامونی و تاق درگاه حمام و بدنه یکی از برج‌ها شناسایی شد و شمایی کلی از پلان در ذهن ایجاد گردید. تنوع زیاد و نقش و نگار سفال پاره‌ها که بیشترین آن‌ها به دوره‌های سلجوقی، ایلخانی و صفوی تعلق داشتند، به این برآیند منتج شد که سازه‌ای ارزشمندی در اینجا نهفته است؛ سپس با تنظیم گزارش و ارائه به اداره میراث فرهنگی استان تهران شکایت دایره حقوقی و پیگیری‌های بعدی، سرانجام حکم خلع ید متصرفین و آزادسازی عرصه و حریم درجه یک صادر شد و این تپه به مواریت فرهنگی ایران بازگشت و در سال ۱۳۹۷، نخستین فصل کاوش باستان‌شناسی آن به سرپرستی «محمدرضا نعمتی» انجام گرفت (تصاویر ۶-۷).

▲ تصویر ۵. قلعه دختر ترقیان جاجرود (افروند، ۱۴۰۱).

Fig. 5. Qal'eh Dokhtar of Taraghiyan of Jajrud (Afrund, 1401).

تصویر ۶. تپه سَرقلعه لواسان پیش از خلع ید (نگارنده، ۱۳۹۰). ◀

Fig. 6. The Hill of Sar-Qal'eh of Lavāsān Before Freeing (Author, 1390).

تصویر ۷. تپه سَرقلعه؛ باروی سنگی پیش از کاوش (نگارنده، ۱۳۹۰). ◀

Fig. 7. The Hill of Sar-Qal'eh; Stone Rampart Before Excavation (Author, 1390).

اما نام این سازه چه بود؟ نگارنده، در منابع تاریخی به «قلاع لواسان» برخورد. گویا قلاع لواسان در دست ملوک رستم‌دار بود تا در سال ۷۸۴ هـ.ق. «مرعشیان» بر این قلاع دست انداختند. در عرض دو سال (۷۸۶-۷۸۴ هـ.ق.) جمیع قلاع این نواحی از طالقان تا لواسان به تصرف سادات درآمد. قلعه لار هم تسلیم شد و بعد از آن نواحی متوجه لارجان و قلعه لوندرو و قلعه کارود [کهرود] شد (آژند، ۱۳۶۵: ۹۴). به گفته «مرعشی» قلعه لواسان و قلعه نور در دست «ملک کاوس پادوسپانی» و فرزندانش بود (مرعشی، ۱۳۴۷: ۲۸۱؛ ۱۳۳۳: ۹۴) که در سال‌های (۸۵۷-۸۷۱ هـ.ق.) بر رستم‌دار و نور حکومت می‌کرد و پس از مرگش این قلاع و قلمرو رستم‌دار به جز کجور به پسرش «ملک جهانگیر» رسید (همان: ۱۰۱). در تاریخ عالم‌آرای عباسی از دشمنی «ملک بهمن پادوسپانی» حاکم لاریجان با «سلطان حسین لواسانی» آورده

شده که بر سر وی به قلعه‌ی لواسان رفت و او را به دست آورده به قتلش پرداخت و فرزندان و محارم ملک حسین را به لاریجان برد... (اسکندریبگ ترکمان، ۱۳۸۲: ۵۲۱). در کتاب قصص الخاقانی آورده شده که در ۹۹۷ هـ.ق. لشکریان صفوی به سرکردگی «فرهادخان قرمانلو» به دیار «ملک سلطان محمد» حاکم رستم‌دار رسیدند که در قلعه‌ی لواسان بود و صاحب طبل و علم و خیل و حشم بود و ۲۲ قلعه از قلاع ملک مازندران در تصرف داشت. حسب الامر الاعلی فرهادخان قرمانلو به هم‌دستی «عساکر ظفر قرین»، حصار لواسان را مرکزوار درمیان گرفته از هر طرف سیبه‌ها و حواله‌ها ترتیب دادند و تا مدت چند گاه آتش جدال از طرفین افروخته بود، سرانجام «ضیا الدین» وکیل ملک سلطان محمد، شبانه از قلعه فرود آمد و راه ورود را برای مهاجمین گشود و دژ لواسان سقوط کرد... (ولی قلی شاملو، ۱۳۷۵: ۱۶۵-۱۶۶).

کاوش تپه سَرقلعه

در گزارش کاوش سَرقلعه آمده: براساس یافته‌های سفالی این‌گونه مشخص است که پی اولیه بنا مربوط به دوره سلجوقی است که از آن در دوره‌های ایلخانی، تیموری و صفوی نیز استفاده شده و فضاهای معماری در طی اعصار یادشده به آن اضافه گردید است؛ به طوری که حمام مکشوف مربوط به دوره صفوی و فضای ارگ مربوط به دوره سلجوقی و ادوار بعدی است. وجود آثار سفالی باکیفیت از ادوار سلجوقی تا پایان صفوی، مکشوف از سَرقلعه، کشف یک قطعه کاشی میناکاری شده چلیپایی از نوع ایلخانی و هم‌چنین وجود سفال سلادون و آبی و سفید صفوی مبین این موضوع است که تپه سَرقلعه یک کوشک شاهی یا حداقل متعلق به یک مقام با درجه بالای سیاسی است (نعمتی، ۱۳۹۷)، (تصاویر ۸-۱۱).

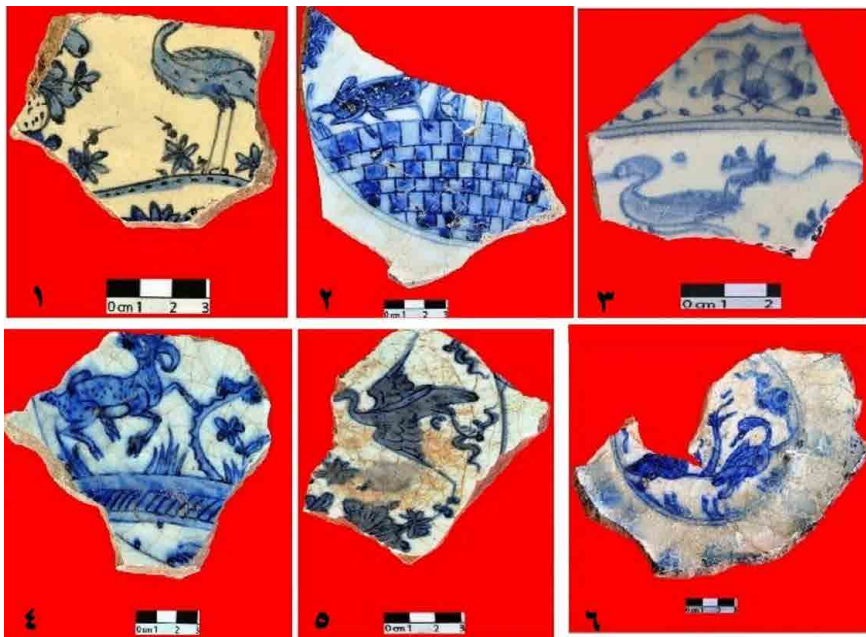

► تصویر ۸. تپه سَرقلعه/شاه‌دژ پس از فاز نخست کاوش باستان‌شناسی (نگارنده، ۱۳۹۷).
Fig. 8. The Hill of Sar-Qal'eh/Shah-Dez After First Fase of Excavation (Author, 1397).

تصویر ۹. تکه سفال‌های یافت‌شده پیش از کاوش (نگارنده، ۱۳۹۰).

Fig. 9. Found Pottery Pieces Before Excavation (Author, 1390).

تصویر ۱۰. سفالینه‌های به‌دست آمده از کاوش (نعمتی، ۱۳۹۷).

Fig. 10. Pottery Obtained From Excavation (Ne'mati, 1397).

با بررسی‌های کتابخانه‌ای و میدانی روشن گردید که تپه سَرقلعه بی‌شک همان قلعه لواسان است که از سده‌های هشتم تا دهم هجری قمری در تواریخ مرتبط با تبرستان، قصران و ری، نامش آمده و در مقطعی تختگاه ملوک رستمدر بوده است؛ اما پیش از سده هشتم چرا از قلعه‌ای با نام لواسان نشانی نیست؟ با این‌که از گزارش کاوش باستان‌شناسی سَرقلعه، به تعلق سازه مرکزی و شالوده بنا به دوره سلجوقی پی می‌بریم؛ این نشان می‌دهد سَرقلعه بر بنیان دژی ویران از سده‌های میانه دست‌کم عصر سلجوقی برپا گردیده است. وجود سفالینه‌های بسیار از دوره سلجوقی در لایه‌های زیرین بخش کاوش شده، تداوم سکونت دست‌کم از سده‌های سده‌های پنجم تا هفتم هجری قمری تأیید می‌کند؛ پس با بنایی سلجوقی روبه‌رو

► تصویر ۱۱. درگاه ورودی حمام (نعمتی، ۱۳۹۷).
Fig. 11. Bathroom Entrance Gate (Ne`mati, 1397).

► تصویر ۱۲. درگاه ورودی (نعمتی، ۱۳۹۷).
Fig. 12. Entrance Gate (Ne`mati, 1397).

می‌شویم که ویران شده و بر شالوده و بقایای آن قلعهٔ لواسان ساخته شده بود (تصاویر ۱۳-۱۵). آیا آن بنای سلجوقی ویران می‌تواند شاهدز گمشدهٔ این پژوهش باشد؟

تصویر ۱۳. بخشی از اتاق در شرق ارگ (نگارنده، ۱۳۹۷).

Fig. 13. A Part of the Room in The East of The Citadel (Author, 1397).

تصویر ۱۴. ورودی غربی ارگ (نگارنده، ۱۳۹۷).

Fig. 14. Citadel West Entrance (Author, 1397).

نتیجه‌گیری

فرجام بررسی‌های متون تاریخی این است که تنها یورش سنگینی که به ویرانی کامل دژهای البرز در سده‌های پنج تا هفت هجری قمری انجامید، یورش مغولان به سرکردگی هولاکوخان برای قلع و قمع اسماعیلیه بود. بنا به گزارش منابع تاریخی این صفحات قصران و دماوند از آغاز کار اسماعیلیه تا پایان کار در اختیار ایشان بود. این بازه زمانی ۱۷۱ ساله نشان از تداوم نفوذ اسماعیلیان در قصران به مرکزیت دژ آمامه / آنبامه دارد و همین سازه نوپافته در سرقله که منتسب به سلجوقی است

▲ تصویر ۱۵. تصویر هوایی از تپه سرقلعه/شاه‌دز پس از فاز نخست کاوش باستان‌شناسی (نعمتی، ۱۳۹۷).

Fig. 15. An Aerial View of The Hill of Sar-Qal'eh/Shāh-Dez After Excavation First Fase (Ne'mati, 1397).

بی‌گمان از استحکامات جنبش اسماعیلیه بوده است. اما آیا این سازه نو یافته، می‌تواند شاه‌دژ گمشده مدنظر و روایت جُوینی باشد؟ پاسخ مثبت خواهد بود؛ زیرا:

- نخست این‌که، در حد قصران با تبرستان و دماوند قرار دارد و از شمال به راه لار به نور و از شرق به بومهن و رودهن در ارتباط بوده است.

- دوم این‌که، بنا بر گزارش جُوینی و رشیدالدین فضل‌الله، مقر اردوی هول‌گوخان در لار بود. بقایای ناچیزی از اتراق‌گاه و کوشک ایلخانی در دره لار وجود دارد، اکنون «قوشخانه = کوشک‌خانه» خوانده می‌شود.

- سوم این‌که، بر مَمَر یا گذر لشکر هول‌گوخان قرار داشته و بلندای زیادی هم ندارد؛ از این‌روی، استحکام زیادی هم نداشته و در یک تا دو روز گشوده شد و این از استثناهای دژهای اسماعیلی بود که در دامنه ساخته شده بود و برای همین هم شگفتی جُوینی را در پی داشته که اشاره بر مَمَر قرار داشتن شاه‌دژ می‌کند.

- چهارم این‌که، برج‌های دیدبانی، استحکامات مسیر و مراتع پیرامونی به نام «کافرقلعه»، «دژدره» و وجود جای‌نام‌های شاه‌نشین و رودی به همین نام در پای تپه سرقلعه تردیدی نمی‌گذارد که از مراکز مهم و مقر «محتشم اسماعیلیه» در قصران در همین مکان بوده است.

پس دیگر تردیدی نمی‌ماند که بقایای سازه منتسب به سلجوقی (اسماعیلیه) در تپه سَرقلعه بقایای همان شاه‌دژ است که در حدفاصل سده‌های پنجم تا هشتم هجری قمری از دژهای مرکزی اسماعیلیه در قصران بود و با یورش هولاکوخان در ۶۵۴ ه.ق. ویران و مدفون شد. دیگر بار در سده هشتم به دست ملوک رستم‌دار بازسازی و با نام قلعه لواسان در تاریخ سر برآورد و میان امرای چلاوی و ملوک رستم‌دار دست‌به‌دست می‌شد تا در سال ۷۸۴ ه.ق. مرعشیان بر این دژ و دیگر قلاع دست‌انداختند. با یورش «تیمورلنگ»، این دژها تسخیر و ویران شد، ولی دوباره به دست ملوک رستم‌دار بازسازی و بهره‌برداری شد و تا یورش «شاه عباس صفوی» برای پایان دادن به عصر ملوک الطوایفی تبرستان، معمور بود.

سپاسگزاری

بیشترین ستایش را نثار روان استاد منوچهر ستوده می‌کنم که پیشگام در پژوهش‌های شناسایی قلاع البرز، به‌ویژه دژهای اسماعیلیه بود و پژوهشی جامع و میدانی بر جغرافیای تاریخی شمیران، لواسان و قصران انجام داد. در راستای پژوهش‌های قصران‌شناسی از کار ارزشمند حسین کریمان نباید غفلت کرد و یادش گرامی باد؛ سپس از کوشش‌های تیم شناسایی و بررسی آثار تاریخی شمیران در آغاز دهه هشتاد به سرپرستی ناصر پازوکی طرودی باید قدردانی کرد که با شناسایی و ثبت این محوطه‌ها راه را برای آگاهی عموم و حفاظت آن‌ها هموار کرد. از اعضای هیأت پژوهش‌های باستان‌شناسی محوطه‌های لواسان و رودبار قصران و همکاران اداره میراث فرهنگی شهرستان شمیرانات، به‌ویژه غلامرضا دزواره که فراتر از وظیفه و توان برای حفاظت آثار تاریخی لواسان کوشید، بسیار سپاسگزارم. از تیم فصل نخست کاوش تپه سَرقلعه، به‌ویژه محمدرضا نعمتی و محمد فلاح کیایی، برای کوشش‌هایشان در راستای باززنده‌سازی و نجات بخشی شاه‌دژ، کمال قدردانی را دارم. از همکار گرامی قدیر افروند برای داده‌های به‌روز از قلعه دختر ترقیان جاجرود و از هم‌نورد خویم محمد مؤمنی برای فرستادن نگاره‌های به‌روز از شرایط شاه‌دژ آرنک به‌ویژه بسیار سپاسگزارم.

کتابنامه

- آژند، یعقوب، ۱۳۶۵، قیام مرعشیان. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- ابن‌اسفندیار کاتب، حسن، ۱۳۲۰، تاریخ طبرستان. به تصحیح: عباس اقبال آشتیانی، تهران: انتشارات پدیده خاور.
- ابن‌اثیر، ابوالحسن علی بن محمد شیبانی جزری، ۱۳۸۶ ه.ق.، الکامل فی التاریخ. جلد دهم، بیروت: انتشارات دار صادر، چاپ اول.
- اسدی طوسی، حکیم ابونصر علی بن احمد، ۱۳۵۴، گرشاسب‌نامه. به اهتمام: حبیب یغمایی، تهران: انتشارات کتابخانه طهوری.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان، ۱۲۹۸، کتاب جغرافی و تاریخ لار. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران.

- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان، ۱۳۹۱، رسائل اعتمادالسلطنه. شامل بیست و چهار رساله، تدوین: میرهاشم محدث، تهران: انتشارات اطلاعات.
- آملی، اولیاءالله، ۱۳۱۳، تاریخ رویان. به تصحیح: عباس خلیلی، تهران: چاپخانه: اقدام، کتابخانه اقبال.
- پازوکی طرودی، ناصر، ۱۳۸۲، «آثار تاریخی شمیران، جلد اول: لواسان و رودبار قصران (جغرافیای تاریخی و معرفی محوطه‌های باستانی و...)». تهران: انتشارات سازمان میراث فرهنگی کشور (پژوهشگاه).
- تبریزی، محمدحسین بن خلف (برهان)، ۱۳۴۲، فرهنگ فارسی برهان قاطع. جلد دوم، به کوشش: دکتر محمد معین، تهران: انتشارات سینا.
- ترکمان، اسکندر بیگ، ۱۳۸۲، تاریخ عالم آرای عباسی. جلد دوم، قسمت اول، زیر نظر با تنظیم فهرست‌ها و مقدمه: ایرج افشار، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- توفیق، سامان، ۱۳۹۰-۱۳۹۱، «گزارش بررسی باستان‌شناسی و بازنگری در تعیین عرصه و حرایم محوطه‌ها، تپه‌ها و قلاع بخش لواسان شهرستان شمیرانات». اداره کل میراث فرهنگی استان تهران (منتشر نشده).
- توفیق، سامان، ۱۳۹۰-۱۳۹۱، «گزارش تعیین حریم، لایه‌نگاری، فنس‌کشی و نصب تابلو تپه تنگل خانه شهرستان شمیرانات». اداره کل میراث فرهنگی استان تهران (منتشر نشده).
- جوینی، عطاالملک، ۱۳۹۱، تاریخ جهانگشا. به تصحیح: محمد قزوینی، تهران: مؤسسه انتشارات نگاه.
- رشیدالدین فضل‌الله ابن عمادالدوله ابی‌الخیر، همدانی، ۱۳۵۶، جامع التواریخ، قسمت اسماعیلیان، فاطمیان، نزاریان و... به کوشش: محمدتقی دانش‌پژوه و محمد مدرس‌زنجانی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- رشیدالدین فضل‌الله ابن عمادالدوله ابی‌الخیر، همدانی، ۱۳۹۴، جامع التواریخ؛ تاریخ مبارک غزانی. جلد دوم، به کوشش: محمد روشن و مصطفی موسوی، تهران: ناشر میراث مکتوب.
- ستوده، منوچهر، ۱۳۶۲، قلاع اسماعیلیه در رشته‌کوه‌های البرز. تهران: نشر طهوری.
- شاملو، ولی قلی بن داود قلی، ۱۳۷۵، قصص الخاقانی. به تصحیح و پاورقی: سید حسن سادات ناصری، تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ دوم.
- کریمان، حسن، ۱۳۵۶، قصران (کوهسرا). جلد اول بخش نخستین، تهران: نشر سلسله انتشارات انجمن آثار ملی.
- محمودیان، علی‌اکبر؛ قاسمی، هوشنگ؛ هوشمند فینی، غلامرضا؛ آرتی‌دار، رضا، ۱۳۸۱، اطلس شهرستان شمیران: رودبار قصران، لواسان و شهر شمیران (تجربش). تهران: نشر مؤسسه جغرافیایی و کارتوگرافی گیتاشناسی.
- مرعشی، ظهیرالدین بن نصیرالدین، ۱۳۳۳، تاریخ طبرستان، رویان و مازندران. به تصحیح و اهتمام: عباس شایان، تهران: نشر چاپخانه فردوسی.

- مرعشی، ظهیرالدین بن نصیرالدین، ۱۳۴۷، تاریخ گیلان و دیلمستان. به تصحیح و تحشیه: منوچهر ستوده، تهران: ناشر بنیاد فرهنگ ایران، چاپ دوم.
- مستوفی قزوینی، حمدالله بن ابی ابکر، ۱۳۸۷، تاریخ گزیده. به اهتمام: عبدالحسین نوایی، تهران: ناشر امیرکبیر.
- میناسیان، کاروان، ۱۳۸۷، شاه‌دژ؛ ارگ بلند نام اسماعیلی. ترجمه ابوالقاسم سزّی، تهران: انتشارات اساطیر.
- گیتاشناسی، نقشه راهنمای تهران هراز- نقشه شماره ۱۸۲، تهران: نشر مؤسسه جغرافیایی و کارتوگرافی گیتاشناسی.
- نعمتی، محمدرضا، ۱۳۹۷، گزارش گمانه‌زنی و کاوش محوطه سرقلعه لواسان بزرگ تهران. پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری.
- ویلی، پیتر، ۱۳۸۶، آشیانه عقاب قلعه‌های اسماعیلی در ایران و... ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران: نشر فرزانه روز.
- یاقوت حموی، شهاب‌الدین ابو عبدالله، ۱۳۹۷ هـ. ق. / ۱۹۷۹ م.، معجم البلدان. جلد سوم، بیروت: نشر دار صادر.

- Ājand, J., 1986, *Mar'ashian Uprising*. Tehran: Amirkabir Publications.
- Āmoli, O., 1313, *History of Rūyān*. edited by Abbas Khalili, Tehran: Printing House: Aghdām, Iqbal Library. [In Persian].
- Etemād-ol-Saltaneh, M. H. Kh., 1298, *Book of Geography and History of Lār*. Tehran: National Archives and Library of Iran. [In Persian].
- Etemād-ol-Saltaneh, M. H. Kh., 1335, "Qal'eh Noor (1)". *Yaghmā Magazine*, Tehran: 3: 117-118. [In Persian].
- Geology, Guide Map of Tehran Haraz - Map No. 182, Tehran: Publication of the Institute of Geography and Cartography of Geology. [In Persian].
- Hübschmann, H., 1897, *Armenische Grammatik*, (Theil I). Leipzig, Druck und Verlag Von Breitkopf Härtel, (P: 141).
- Ibn al-Athir, A. al-H. A.-ibn M. Sh. al-J. *Al-Kāmil in History*. Volume 10, Beirut: Dār Sāder Publications, First Edition.
- Ibn Esfandiār Kāteb, H., 1320, *History of Tabarestān*. edited by: Abbas Iqbal Āshtiani, Tehran: Padideh Khāvar Publications. [In Persian].
- Joveini, A., 2012, *History of Jahāngoshā*. edited by: Mohammad Qazvini, Tehran: Negah Publishing Institute. [In Persian].
- Kariman, H., 1977, *Qasrān (Kūhsarān), the first volume of the first part*. Tehran: Publication of the National Works Association. [In Persian].
- Kharaxi, I., 1390, *Parthian Stations, Adaptation to Greek Texts and English Translation and Comments: Wilfred H. Schaff*. Translated by: Firooz

Hassan Aziz, etc., Tehran: Ganjineh Honar Publications, ICOMOS Cultural Institute of Iran. [In Persian].

- Mahmoudian, A. A.; Ghasemi, H.; Hooshmand Fini, Gh.; Artidar, R., 2002, *Atlas of Shemiran city: Rudbar Ghasran, Lavasan and Shemiran city (Tajrish)*. Tehran: Published by the Institute of Geography and Cartography of Geology. [In Persian].

- Marashi, Z. Ibn-N., 1333, *History of Tabarestan, Royan and Mazandaran*. edited by Abbas Shayan, Tehran: Ferdowsi Printing House. [In Persian].

- Marashi, Z.-Ibn N., 1347, *History of Gilan and Dilemistan*. edited by: Manouchehr Sotoudeh, Tehran: Publisher of the Iranian Culture Foundation, second edition. [In Persian].

- Mostufi Qazvini, H.-Ibn A. A., 2008, *Selected History*. by: Abdolhossein Navai, Tehran: Amirkabir Publisher. [In Persian].

- Mustafa Qazvini, H.-Ibn A. A., 1388, *Nozhat al-Qulub*. Qazvin: Hadith Today, third edition. [In Persian].

- Nemati, M. R., 1397, *Speculation and excavation report of Lavasan Bozorg area of Tehran*. Cultural Heritage and Tourism Research Institute. [In Persian].

- Pāzouki Toroudi, N., 2003, *Shemirān historical monuments*. first volume: Lavāsān and Rudbār Qasrān (historical geography and introduction of ancient sites, etc.), Tehran: Publications of the Cultural Heritage Organization (Research Institute). [In Persian].

- Rashid al-Din Fazlullah Ibn Emad al-Dawlah Abi al-Khair, Hamedani. 1977, *Comprehensive Chronicles, Part of the Ismailis, Fatimids, Nizarians, etc.* by: Mohammad Taghi Daneshpajoooh & Mohammad Modarresi Zanjani, Tehran: Book Translation and Publishing Company. [In Persian].

- Rashid al-Din Fazlullah Ibn Emad al-Dawlah Abi al-Khair, Hamedani. 1394, *Comprehensive Chronicles; History of Mubarak Ghazani*. Volume 2, by: Mohammad Roshan & Mostafa Mousavi, Tehran: Written Heritage Publisher. [In Persian].

- Shamloo, W. Q.-Ibn D. Q., 1996, *Ghesas Al-Khāqāni*. edited and footnote by: Seyyed Hassan Sadat Naseri, Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance Publications, Second Edition. [In Persian].

- Sotūdeh, M., 1983, *Isma'ili forts in the Alborz Mountains*. Tehran: Tahoori Publishing. [In Persian].

- Sotūdeh, M., 1995, *From Āstārā to Astārbād, Monuments and Historical*

Monuments of Western Mazandaran. Volume 3, Tehran: Agha Publishing. [In Persian].

- Sykes, S. P. M., 1902, *Ten thousand miles in Persia: or, Eight years in Iran*. London: John Murray Publishing House.

- Tofiqh, S., 2012-2011, "Archaeological Survey Report and Review in Determining the Area and Areas of Areas, Hills and Castles of Lavasan". Shemiranat County, General Directorate of Cultural Heritage of Tehran Province (unpublished). [In Persian].

- Turkman, E. B., 2003, *History of 'Ālam-ārā-ye 'Abbāsī*. Volume 2 of the First Quarter, under the supervision of lists and introduction by Iraj Afshar, Tehran: Amirkabir Publications. [In Persian].

- Willey, P., 2007, *The Eagle's Nest of Ismaili Castles in Iran and Syria*. Translated by: Fereydoun Badrahai, Tehran: Farzan Rooz Publishing. [In Persian].

- Yaqut Hamwi, Sh. Abu-A., 1397 AH, 1979 AD, *Mo'jam Al-Boldān*. Volume 4, Beirut: Publisher.